

Ethnogeographiai problémák az Ormánságban

(Báró Nopcsa Ferenc emlékének)

1.

A középkelet európai kulturkörök határai a legélesebb ellentétben vannak azokkal a választóvonalakkal, amelyek a Dunamedence, annak külső lejtői és az Észak-Balkán népcsoportjait elválasztják egymástól. Tulajdonképpen nem is lehet ezeket határoknak nevezni, hanem széles átmeneti öveknek, ahol a különböző kulturelemek kapcsolódnak egymással. A középkelet európai kulturkörök ma még jóformán teljesen ismeretlenek előttünk. Az idevonatkozó elgondolások inkább intuíción, mint konkrét analitikus munkán épülhetnek fel. Minden ezzel kapcsolatos kutatás alapját Frobenius Atlas Arficanus c. térképsorozatához hasonló munka képezné, amelynek alapjait Nopcsa tárgyerterjedési összeállítása után, amint az idevonatkozó publikációkból kitűnik a lengyelek kezdik lerakni s az ő nyomukon elindulva egy bolgár etnográfus: Christo Vakarelszky nem mindennapi szorgalommal folytat. A térképek alapján azután azt látjuk, hogy pl. az Obrebski által közölt keletbalkáni földművelő eszközök némelyike Magyarországon a Boldva völgyében lappang, a Balkánon a Morava völgyétől keletre előforduló cséplőszánt (*tribulum, düven*) Nagyváti János XVIII. századvégi tudósítása szerint nálunk is használták, ami annál meglepőbb, mert ez a szerszám (szögekkel vagy apró kövekkel kivert deszkalap, amelyet végighúznak az elterített gabonán) Nopcsa szerint a régi mykeni kultúra maradványa. Ez a régi kulturtárgy, amint majd alább látni fogjuk, nem egyedülálló a magyarföldi népi kultúrában.

A nagy középkelet európai kulturkeveredések már a magyar tárgyinéprajz és folklóre hazai vonatkozású kutatási eredményeiből is kezdenek kibontakozni. Kőmíves Kelemenné balladájának alapmotívumai a Drina és Boszna völgyén keresztül a Balkán félszigetről kerültek a Maros mellé. Róheim a magyar néphitben egész sereg olyan jelenséget, kultusznyomot sorol fel, amelyek kelet európai „Kulturkreis“-ra vallanak. Ezek mellett azután élesen bontakoznak ki a közvetlen horvát-szerb és cseh-tót hatások. A romantikus

rajongót meghökkentheti *Györffy*nek az a megállapítása, hogy az erdélyi népviselet észrevétlenül megy át a romániai, délorosz és balkáni viseletbe. A Gyöngyösbokréta annyira megcsodált parasztjai bizony délszláv cifraságokkal ékesítik magukat. A bécsi Képes Krónikában ábrázolt főurak keleties jellegű ruhadarabjait ma székely, lengyel és ukrán parasztok hordják és hordták már bizonyosan a XIV. században is, csak a drága selyem helyett egyszerűbb anyagokból készítették. A palóc parasztasszony orosz jellegű kemencében süti a kenyeret, Nyugatmagyarországon pedig olyan tűzhelyek lappanganak, amelyek őst a Dnjeper és Pripet környéki őshazából elvándorló délszlávok hozták magukkal a VI—IX. század között a Keleti Alpokba. A lengyel pásztortermínológiában épen úgy megvannak a magyar jövevényszavak, mint a délszláv nyelvekben. Ez érthető is, mert még a XVI—XVII. században is szláv és balkáni pásztorok kóborolnak a magyar rónákon és havasokon. Tavasszal a Bihar hegység lejtőin legeltetik a nyáját, őszre levonulnak a Duna torkolatvidékére, hogy talán egy esztendő mulva a Fekete-tengert megkerülve, újra nálunk üssenek tanyát. A XIII. században a vlach pásztorok Trencsén és Árva maguráira feljutnak és hintik el kultúrájuk egy-egy mozzanatát.

Ezekből a jelenségekből, amelyeket könnyűszerrel oldalakon keresztül lehetne tovább folytatni, a magyarországi *kulturkörök* helyzetét, az ide nem tartozó bővebb kifejtés mellőzésével röviden a következőképen látjuk. A Tisza mélysíkságát *nomád kulturkörnek* lehetne nevezni, amelynek jellemzője egy nagyfokú állattenyésztés s egy ezen felépülő kultúra. Ez az állattenyésztés *Györffy* szerint „az ázsiai nomád törökség állattartási módjára emlékeztet” Leszármazottja a honfoglaló magyarság ősi állattartásának, amit a XIII. században a kunok erősen felfrissítettek. Ebben a kulturkörben a földművelésének egészen alárendelt szerepe volt, amit legjobban bizonyít az, hogy az alföldi magyarság a XVIII. század végéig gabonatermeléssel alig foglalkozott. Ma az egész kultúrkör képéből csak reliktumok vannak meg. Legjellemzőbb reliktumnak tekinthetjük az alföldi „kertes” településeket, (Mezőkövesd, Hajdúböszörmény, stb.), ahol a belső zárt lakótelepülést többé-kevésbé körszerűen övezik az ólakkal, istállókkal ellátott gazdasági udvarok. Ez utóbbi a nagyjóság, *a férfiak tartózkodási helye, míg a fehérség a szűk udvarú lakóházakban húzódik meg.* Ezt a kétfeltekű települést, mint téli szállást nomád török népeknél is megtaláljuk. (V. ö. Magyarország Néprajza I. k.) A nomád kultúrkör már a népvándorlás korában kezd kibontakozni, mert a megjelenő ázsiai népek elhelyezkedése az archeológiai leletek tanúsága szerint elsősorban az Alföldre, a steppeterületekre szorítkozik.

Ez a nomád kultúrkör hatalmas röggént ellentállt a különböző elemekből felépülő északi: *szláv* és a déli: *balkáni kulturkörnek*, amelyek a nomád kultúrkör erőssége és jellegzetessége következtében a Tisza síkságán nem tudtak összetalálkozni, hanem csak kele-

ten, Erdély területén. Ennek igen jó példája az egészen jelentéktelennek látszó vízhordó rudak földrajzi elterjedése (más példákat is lehetne említeni, elsősorban a házkultúra köréből). A Tiszaháton, a Palócföldön az északi szláv, lógó kampókkal ellátott u. n. *vácska* típus uralkodik, míg a Maros mentén, Bácskában a festett, ívalakban kifaragott *obranyica* típus terjedt el. Az előbbi északról mélyebben nyomul az Alföld területére, de még nem találkozott össze a déli formával. A Dunántúl mezőföldi részén azonban már megvan a keveredés. A szláv és balkáni kulturkör erdélyi találkozása főleg a magasabb hegyi övezetekben ment végbe, elsősorban a román-ruthén vándorpásztorkodás révén, mert a völgyek síkságát a magyarság üli meg. Természetesen a magyarság közé mindkét kulturkör tárgyi elemei erősen beszivárogtak. Ilyennek vehetjük a dél-európai kandallós tűzhelyek egyik szerszámát: a tűzfűvásra használt facsövet, a bihari magyarság és palócok olajtűt satuit, amelyek analógiái lengyel területen találhatók meg, a román ételeket és ételneveket (kovrics, kaskaval, bálmos, mamaliga), a székely ház szláv elemeit, a mezőn felállított gyermek bölcsőket és még számtalan más kulturjáját. Nyugaton egy *germán kulturkörrel* kell számolni, azonban ennek szerepe a magyar népi kultúrában nem nagy jelentőségű. A Dunától keletre egészen másodrangú szerepe van, de még a Dunántúlon is tőle egészen idegen jellegű szigetek ékelődnek közé. Az erdélyi szász és a délmagyarországi német népterületek kisugárzó ereje nem volt olyan nagy, hogy ezzel a nyugati germán kulturkörrel összeérjenek. Ezek a telepítések, bevándorlások által létrejött helyi jelentőségű kulturák. Nem hagyható figyelmen kívül az a jelenség, hogy a magyar népnél a legtöbbször minden rendszer nélkül mégis találunk germán kultúrtárgyakat. Ezek azonban nem közvetlen népi síkon történő átvételek vagy áttolódások, hanem az úri osztály közvetítésével kerültek germán talajról parasztságunk s általában Kelet-európa parasztsága közé. Hazai vonatkozásban éppen mutat erre rá *Bátky* a magyar parasztkönyha tárgyi felszereléséről írt fejtegetésében (Magyarság Néprajza I.). *Esetleg* külön nagyobb kulturkörnek fogható fel a székelyek által lakott erdélyi terület, de ennek viszonya a fenti kulturkörökhöz még egészen tisztázatlan, mint maguknak a székelyeknek az eredete is. Az azonban egészen bizonyos, hogy legkevesebb az „ázsiai“ elem benne.

Természetesen a kultúrkörök erős absztrahálás által kikövetkeztetett zárt és egységes jellege megbomlik, ha az egyes felépítő jelenségek és tárgyak távolabbi tér és időbeliségét próbáljuk vizsgálni. Azok a maguk közösségében egységesnek látszó kulturát képeznek, de egyenként és egyénenként a legkülönbözőbb tér és időbeli kapcsolatokkal rendelkeznek. Ezek alapján azután igen sokszor már nem kulturák *rokonságát*, hanem a *kultúrák párhuzamát* kell látnunk.

Hogy az állandó mozgásban lévő tárgyi és szellemi kultúrjavak s az ezeken felépülő kultúrkörök élete, szerepe, tér és időbeli jelen-

törsége részletesen kibontakozzék előttünk a történeti, néprajzi és földrajzi tényezőktől körülhatárolt apró tájegységek beható kutatása szükséges.

Az alábbiakban az Ormánság népi kultúrájának néhány mozzanatára szeretnék rámutatni, ethnogeographiai módszerek alapján beleállítva azt egy szélesebb körű szemlélet keretébe.

2.

Az Ormánság, amint fizikai földrajzilag nem egységes, ethnogeographiai szempontból is két különböző *kultúrszint-táj*ból áll. A két táj határa a Páprád-Vaiszló-Vejti vonallal jelölhető ki. Az a kultúra-állapot, amely keleten csak az öregek emlékezetében él s a múlt század végétől lényeges átalakuláson ment át, a nyugati vidéken még ma is élő reliktum. Ez a nyugati öv csak átengedett magán szivárogni bizonyos tárgyakat (pl. a germán kályhát), de kulturabefogadó képessége sokkal kisebb lévén, azokat nem szívta fel. Az átszivárgott tárgyak azután keleten hatottak és terjeszkedtek jobban. A két *kultúrszint-táj* a tűzhelyek vizsgálatánál domborodik ki igen világosan. A nyugati horvát községekben, Marócsán és Drávafokon az ormánsági egysejtű hajlék emlékeként a konyhák tűzhelye és a tűzhelyek egész tárgyi felszerelése azonos a balkáni ú. n. *kucaházak* tűzhelyével és szerszámanyagával.¹ A fennmaradás oka a horvátság hagyományokat őrző kulturvilágában rejlik, amely az érintkező magyarságot is megkötötte a fejlődésben.

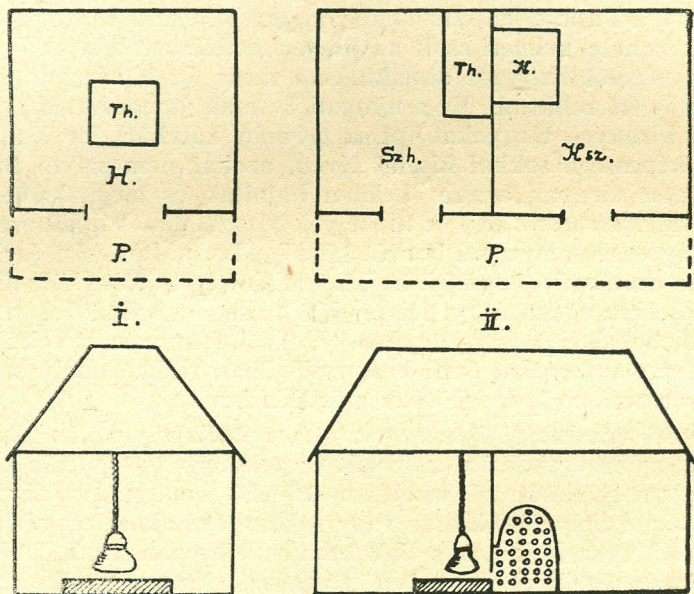
Az ősi ormánsági ház egyosztatú nyílttűzhelyes hajlék volt, amely magába egyesítette a szobát és a konyhát.^{1/a} A ház közepén vagy valamelyik hátulsó sarokban 10—20 cm magas sárpadkán égett a tűz, amely fölé láncra vagy fakampóra akasztott rézhogrács lógott alá.² Ilyen hajlékok a Balkánon még lappanganak. A délszláv és az ormánsági házkultúra közös vonásai alapján, amely nemcsak a tűzhelyek azonosságában, a közös terminológiában nyilvánul meg, hanem a házkultúrával kapcsolatban más téren is (hálókamarák, ételek, primitív bútorok) az Ormánságot a Balkán legészakabbra tolt darabjának tekinthetjük. A balkánival közös házkultúra-réteg, — *aminek azután tovább bonyolódó problémái vannak* (l. lejjebb) — szolgáltatta az alapot a tovább fejlődéshez. Az egysejtű házhoz a

¹ A horvát tűzhelyekre l. Stara hrvatska ognjista uzduz Drave c. tanulmányomat a Vjesnik Etnografskog Muzeja u Zagrebu, 1935. I. kötetében, 87—97. — Az olvasók szíves elnézését kérjük, hogy nyomdatechnikai okokból egyes szláv betűtípusok pontos jelölésétől el kellett tekinteni.

^{1/a} A 81 éves Balogh Sámuel, Sámód, Oszróban látott ilyen házakat. Vallo-mása szerint ezeket az egysejtű hajlékokat használták szobának, konyhának s a bejárat előtt helyezkedett el az *eresz-féle pitvar*. Ilyen hajlékokra emlékeznek még: Túri Ilona, 62. é. Piskó, Kis Kengyeli Péter, 62. é. Adorjás. Szalay Dávid Sósvertike. — Az Ormánságban a meghosszabbított, esetleg oszlopokkal is tartott ereszalját pitvarnak nevezik. L. m. MTSz., Gönczi: Muraköz. 99. stb.

² Gunda: Néprajzi képek az Ormánságból, Búvár, 1935. 5. sz. 302.

germán-római érintkező területen kialakuló kályhás szoba járult. Hogy a szoba nem szerves része az ősi háznak (ma konyha) annak legjobb bizonyítéka az, hogy a régi állapotot mutató házaknál a szoba és konyha között nincsen ajtó. Mind a két helyiségnek közös kijárata van az udvarra. (1. ábra) Ezek a kályhák és kályhás szobák *felnémet* területen a parasztság között már a XIV. században megtalálhatók s ettől az időtől kezdve gyorsan terjednek délszláv, északi szláv és Skandináv területek felé.^{2/a} Középkelet-Európa lakáskulturáját erősen megbolygatták. Előfordultak a Balkánon és Schier ezekben látja a legdélekelebbre tolt őrszemét a német lakáskultúrának.³

1. ábra. I. Ősi középtűzhelyes ormánsági ház, előtte a pitvar. II. A felnémet kályhás szoba és a tűzhelyes ház csatlakozása: kétosztatú ormánsági ház. Th. = tűzhely, H. = ház, P. = pitvar, Szh. = szenesház (konyha), a régi egysejtű ház, Ksz. = kályhás szoba, K. = kályha, amely kezdetben nem volt színes cserepekkel kirakva.

Az ormánsági egysejtű ház előtt állott az „eresz-féle” pitvar (l. 1. sz. jegyzet). A pitvar megfelel a délszláv házak előterének. A szó a horvátoknál még *előtér*, akol a juhistálló előtt jelentésben ismeretes.⁴ Már Rhamm hangoztatja és Bátky is, bővebb kifejtéssel elismeri, hogy a pitvart a délszlávoktól, közelebből a szlovénektől

^{2/a} Schier: Hauslandschaften u. Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa, Reichenberg. 1932. 277.

³ Schier: i. m. 253.

⁴ Rhamm: Die altslawische Wohnung, Braunschweig, 1910. 414.

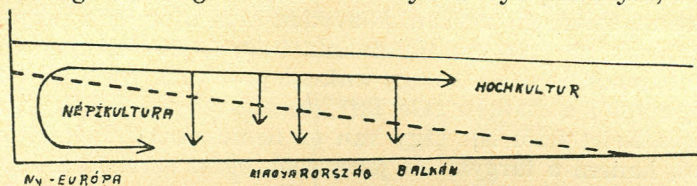
vettük át, akik azt az őshazából hozták magukkal.⁵ Úgy látom, hogy az ormánsági, déldunántúli ház pitvara az ősi szláv ház nyitott előterét — pitvarát — örzi s mai formája úgy jött létre, hogy amikor az egysejtű házhoz hozzáépült a germán kályhás szoba, a pitvar az egész ház előtt meghosszabbodott. (1. ábra.)

Természetesen ezek a kályhás szobák nem közvetlen német átvétel útján kerültek az Ormánságba, hanem a *kulturtárgyak előrengyomulásának, terjeszkedésének dinamizmusa alapján*. Valószínű, hogy lassan, szivárgásszerűen, közvetlen népi úton és a polgári építkezés hatásaként. Azt mondhatnánk, hogy lassú ütemben menetelnek és csúsznak le azon a nagy kulturlejtőn, amelynek iránya Nyugat-Európa felől a Balkán felé tart (természetesen lejtők vannak a Balkán és Kelet felől is). Így van ez nemcsak a felnémet kályhás szobával, hanem a tárgyak és jelenségek egész seregével. Az egyes tárgyak azonban nemcsak egymás mellett, egy rétegben terjeszkednek, hanem különböző kulturrégiókban is. A népi kultúra és a Hochkultur övében. Az a tárgy, amelyik a Hochkultur övében (ennek a lejtése kisebb) nyomul előre, hamarabb eljut egy bizonyos területre, mint a népi kultúra övében terjeszkedő ugyanaz a tárgy, mert a magasabb kulturrégióban gyorsabb, ütemesebb a haladás. A Hochkultur övében terjeszkedő tárgyaknál azután bizonyos leszállások vannak a népi kultúra övébe. Ezek lesznek az őskulturák reliktumai mellett a tárgyak szigetszerű, betelepüléstörténetileg sem igazolható, „megmagyarázhatatlan” jelenségei, melyeknek térbelileg semmiféle összeköttetésük nincs a környező népi területtel, a tárgy kiindulási pontjával, csak *vertikális viszonyok* van a Hochkulturával. Ez a vertikális viszony a gazdaságtársadalmi helyzetből következik. A Hochkultur övéből leszállt tárgyhoz azután lehet, hogy csak évtizedek múlva ér el a népi kultúra övében terjeszkedő tárgy s köti össze a származási, keletkező területtel. De lehetséges az is, hogy egyáltalán nem lesz meg a térbeli összefüggés, mert a népi kultúra övében terjeszkedő tárgy útja folyamán erejét elveszti s megáll. A tárgyak megállásának oka, mindkét övben elsősorban a földrajzi körülményekben rejlik (klimatikus, gazdaságföldrajzi stb. körülmények). Hogy azután egy tárgy mennyi idő alatt ér el egy magasabb kultúrterületről egy alacsonyabb kultúrterületre (a magasabb és alacsonyabb jelző nem érték mérő) az az illető tárgy *kulturértékétől* függ, amit elsősorban a befogadó terület szab meg s a befogadó terület *ethnikai konzervatívizmusától*, ami megint természetesen a legkülönbözőbb tények eredménye. Ezen elgondolás részletes kifejtése nem tartozik ide (a 2. ábrán grafikusán is ábrázolom), de csak ez alapján látom a magyarországi kályhák és kályhás-szobák egészen önkényes megjelenését tisztázottnak. Másképpen alig érthetjük meg, hogy az Alföldön már a XVI. században megvoltak,⁶ az Ormánság-

⁵ Bátky: A magyar ház eredetéhez, Népr. Ért. 1930:79, Rhamm: i. m. 414, 416.

⁶ Papp László: Ásatások az elpusztult Kecskemétvidéki falvak helyén, Népr. Ért. 1931:137—152.

ban pedig még a mult század közepén sem mindenütt. Természetesen azután a fenti módon terjeszkedő tárgyak térben és időben csiszolódnak, módosulnak, átformálódnak a kulturigényeknek és földrajzi viszonyoknak megfelelően. Pl. a Keleti Alpok germán-szláv kultúrérintkezés alapján a IX. század után kifejlődő Rauchstube háztérületének kemencéi⁷ már mint egészen kialakult asztalszerű formák érkeznek el a Dunántúl keleti részébe, a mult század végén az Ormánságba s megszüntetik a konyhák nyílttűzhelyes, balkáni

2. ábra. A kultúrtárgyak dinamikus terjeszkedésének ábrázolása. A szaggatott vonal csak a kultúrlejtőt jelzi s nem mennyiségi elhatárolását a népi- és Hochkulturának.

jellegét. Mire ide érkeztek sokféle szerepüket (alvóhely, főzés stb.) elvesztették és csak sütésre szolgálnak.

Ez a kemenceforma az Ormánság nyugati részén kulturdinamikailag hadakozik egy alacsony, többé-kevésbé gömbölyű formával, amely kemence a kertből került be a konyhába s előző helyén eredetileg aszalásra, gabona, len szárítására szolgált.

Az ormánsági kerti kemencékhez hasonló szabadonálló kemencék Európa nagy területén Belgiumtól a krími tatárokig ismeretesek.⁸ Már a rómaiaknak is voltak ilyen kemencéik,⁹ sőt nagy időbeli elterjedését különböző prehisztórikus leletek is igazolják. Minden valószínűség szerint Óeurópa ősi kultúreltárába tartozó tárggyal állunk szembe, de aligha lehet ezeket közös eredetre visszavezetni. Az ormánsági kemencék területileg szorosan kapcsolódnak a Drávától délre lakó szerbek, horvátok teljesen hasonló kemencéihez.¹⁰ Eredetére vonatkozólag két lehetőség merül fel:

1. Lehet, hogy ez a kerti kemence annak az ősi szláv kemencének a leszármazottja lesz, amelyet a délszlávok magukkal hoztak az őshazából, de klimatikus okok következtében, a keleti szárny: szerbek és horvátok kivitték a házból az udvarra. Itt azután aszaló és szárító szerepét továbbra is betöltötte, amire a nyílttűzhelyes

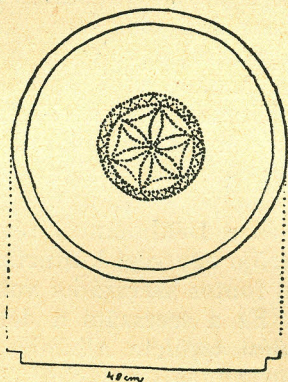
⁷ Geramb: Die Kulturgeschichte der Rauchstuben, Wörter u. Sachen IX. 1926. 52.

⁸ Buschan: Ill. Völkerkunde, II. 2. 433—4., Kuftin: Zsilisce Krimszkich tatar v szvjazi sz isztoriej zaszelnja poluosztrova, Moszkva, 1925. 51, 55.

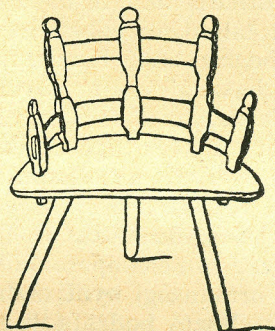
⁹ Maurizio: Die Geschichte unserer Planzennahrung von den Urzeiten bis zur Gegenwart, Berlin 1927, 316.

¹⁰ Moszynski: Kultura ludowa slovan, Kraków, 1929. I. 263—4., Schier: i. m. 204., Csaplovics: Slavonien etc 104. Ilyen kemencék vannak a szlavóniai magyaroknál is, Népr. Ért. 1911:248., amely terület kulturföldrajzilag az Ormánság közvetlen folytatása.

kuca nem volt alkalmas. Kenyeret azután akkor kezdtek sütni benne, amikor egy magasabb gazdasági színvonalra való emelkedés az ételek elkészítésében is fejlődést hozott létre. Addig a kenyeret egy 50—80 cm. átmérőjű agyagból égetett fődő: a sütőharang alatt sütötték. Ez tulajdonképpen nem más, mint ide-oda mozgatható kis kemence, amellyel letakarják a feltüzesedett tűzhelyre tett tésztát. A szerszám ormánsági neve *puplika* s a hasonló jelentésű délszláv *pokljuka* átvétele.¹¹ Balkáni őshonosságát a Boszniában előkerülő Hallstadt-kori leletek igazolják.¹² Magyarországon Velem-szentviden bronzkori sütőharangot ástak ki.¹³

3. ábra. Réztepsi. Hirics.

4. ábra. Karosszék. Szaporcza.

2. A délszláv tűzhelyek felszerelésében nagyszámban találunk római hagyatékokat. Szarajevó mellett a Kr. u. III. század közepéről kiástak olyan római parasztházat, amelynek leletanyagában a délszláv *kuca*-k tűzhelyének felszerelését hiány nélkül megtalálták.¹⁴ Itt tehát világosan látszik, hogy a szlávok a római kultúra maradványait őrzik. Mivel ilyen kemencéket a rómaiak is ismertek, egészen bizonyos, hogy a római és ezen *pannón-balkáni* kemencék között meglesz a kontinuitás. Az elgondolás megerősíti *Nopcsa* véleményét is, aki az albániai kemencéket római importnak tartja. Magát a római kemencét pedig olyan mezopotámiai szabadonálló, ke-

¹¹ *Pokljuka*, Meringer: Beiträge zur Hausforschung, Mitt. d. Anthropologischen Gesellschaft in Wien, 1904:169, *pokljuka*, Curcic: Rezenten Pfahlbauten von Donja Dolina in Bosnien. Ergänzungs-Heft IX. (zu Band XIX.) der Zeitschrift f. öst. Volkskunde, Wien, 1913. 45.

¹² *Nopcsa*: Albanien, Leipzig u. Berlin, 1925. 100.

¹³ Bátky, Magy. Néprajza, I. 46.

¹⁴ Cremosnik Gregor: Nalazi iz rimskog doba na Stupa kod Sarajeva, Glasnik Zemaljskog Muzeja u. Bosni i Hercegovini, Sarajevo, XLIII 1930. 212—225. — A Knjizevni Sever X. évfolyamában, amint a Slavische Rundschau, 1934. bibliografiájában utólag látom, I. Milic foglalkozott a római és délszláv ház kapcsolataival. Hogy milyen formában és keretek között, sajnos nem tudom, mivel a tanulmányhoz mindeztideig nem sikerült hozzájutnom.

rek sütőkemencékkel hozza kapcsolatba, amelyek már a Kr. előtti második évezredben kimutathatók.¹⁵

Vizsgáljuk meg közelebbről a nyílttűzhelyes ormánsági ház néhány tárgyi felszerelését:

A fentebb említett sütőharang alatt kerek cserép vagy réztepsit használtak. Ennek a tepsiformának magyarországi elterjedése, — amint az idevonatkozó irodalmi közlésekből látszik — a Déldunántúlra szorítkozik. A Balkánon azonban egészen általánosak.¹⁶ Meglepő azután az, hogy az ormánsági Hiricsből előkerült példány díszítése egészen azonos a balkáni és kisázsiai cínezett réztányérok ornamentikájával.¹⁷ A török rézkultúra legészaknyugatabbra került emlékét láthatjuk ebben a szerény használati tárgyban. (3. ábra.)

A bográcestartó lánc a nagy rézbográccsal együtt ma már csak elvétve használatos az Ormánságban. A lánc régi használatát a *római leletek mellett* Schweizban és Németországban előkerült La-Tène-kori leletek igazolják.¹⁸ *Nopcsa* illyr-kelta maradványnak tartja s szerinte az elterjedési területe: Schweiz, Italia, Dalmácia, Albánia, Szerbia, szlovén területek, Románia és Kaukázus.¹⁹ Ebben az elterjedési területbe az Ormánság és a Déldunántúl révén Magyarország is bekapcsolódik, mint őrzője egy régi kultúrtárgynak.

Az ormánsági nyílt tűzhelyek igen fontos szerszáma volt a tűzfűvő, tűzélesztő bodzafa vagy nádcső. Ez a szerszám a déleurópai kandallós tűzhelyek járuléka. Elterjedési területe Albánia, Isztria, Dalmácia. *Haberlandt* szerint a Balkán nyugati partvidékétől Hollandiáig elterjedt.²⁰ Magyarországon eddig Erdélyből és az Alföld keleti részéről ismerjük, ott, ahol a nyílt, erdélyi tűzhelyekkel rokon tüzelők uralkodtak.²¹ Az Ormánságba és az Erdély-alföldi területekre mint közös forrásból a Balkánról kerültek el.

A Pécsi Városi Múzeumban, Szaporczáról előkerült olyan félköralakú háromlábbal ellátott karos kisszékeket őriznek (4. ábra), amelyek analógiái Albániában a Drinától északra, Montenegróban, délnyugati Szerbiában szórványosan és a Kaukázusban ismeretesek. *Nopcsa* archeológiai leletek alapján igazolja, hogy ez a székek mykeni civilizáció egy fennmaradt darabját képviseli.²² A szórványos balkáni, kaukázusi és ormánsági előfordulás a valamikor össze-

¹⁵ Nopcsa: Albanien, 23, 233.

¹⁶ Buschan: Ill. Völkerkunde, II. 2. 340, Moszynski: Kultura ludowa słowian, I. 287 stb.

¹⁷ Ezeket a réztányérokot elsősorban a Népajzi Múzeum gyűjteménye alapján ismerem.

¹⁸ Rüttemeyer: Ur-Ethnographie der Schweiz, Basel, 1924. 156

¹⁹ Nopcsa: Albanien, 236, 229.

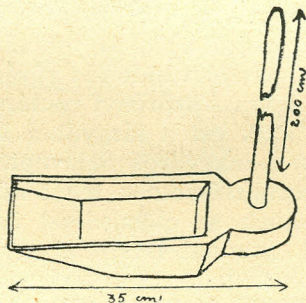
²⁰ Haberlandt: Kulturwissenschaftliche Beiträge zur Volkskunde von Montenegro etc., Zeitschrift f. öst. Volkskunde, Wien, 1917. Ergänzungs-Band XII. 12. old., Buschan: Ill. Völkerkunde, II. 2. 468.

²¹ Gunda: Régi tűzhelyek és konyhaműveletek a békési Sárrét déli részén, Népünk és Nyelvünk, 1935.

²² Nopcsa: Úti jegyzetek egy amatőr-ethnografus naplójából, Ethn. 1923—24. 69., Albanien, 107.

függő mediterrán kultúra szerény relikuma. Úgy tekinthetjük ezeket a kultúremlékeket, mint a geológiában a távolálló, magányos hegyeket, amelyek valamikor összefüggő, de lesüllyedt, elpusztult hegysíztémáról tanuskodnak. — Ezek mellett, a tűzhelyek körül használnak egészen alacsony, szintén háromlábbal ellátott és félköralakú, de karnélküli kisszéket is, amelyeket szülőszékeknek is alkalmaztak. Ha *Nopcsának* igaza van abban, hogy ez a szék a Balkánon római eredetű kulturtárgy,²³ semmi kétség sem lehet arra nézve, hogy a Dunántúl déli részén is az.

A délszláv tűzhelyek szerszámanyagában a következő tárgyak mutathatók ki, amelyek római leletekkel kapcsolatban is előkerültek (függetlenül most attól, hogy régibb kultúrákban is előfordulnak) s megvannak az Ormánságban is: bográcestartó lánc és bogrács, vasrostély, vasháromláb, kerek tepsik, a tűzhelynél használt háromlábú kisszékek és igen valószínű, hogy a fenti kemence (l. még az alábbi bogdási sotut).

5. ábra. Fából készült
ivóedény: pöngyeg.
Marócsa.

Újabban egy fiatal történész, *Pleidell Ambrus* a magyar város-történettel kapcsolatban bebizonyította a pannóniai rómaiságnak a honfoglalásig való kontinuitását. Megállapításaiából a következőket idézem: „... Esztergom, Székesfehérvár, Győr és Zágráb városok legrégibb, a X. és XI. század fordulóján fennállott települései szintén római eredetű városok, latinoknak nevezett lakóik pedig római népmaradványok voltak, épen úgy, mint a *Dunántúlon elszórt olasz-falvak lakói*.“ „Mint Pannóniától délre és nyugatra, ugyanúgy éltek a magyar honfoglaláskor és azután is hosszú ideig római népmaradványok Pannónia területén.“²⁴ Így a kultúrák kontinuitásának bizonyítása történetileg is igazolható.²⁵ Mivel a tűzhelyszerszá-

²³ Nopcsa: Albanien, 237.

²⁴ Pleidell: A magyar várostörténet első fejezete, Századok, 1934. 297, 281^r

²⁵ Viski egy széleskörű, eurázsiai és afrikai kitekintéssel megírt, néprajzi irodalmunkban egészen úttörő tanulmányában római hagyatéknak véli makkos fazárainkat, Népr. Ért. 1931:41—55. — A Dunántúlon római eredetű kultúr-hagyatékokat lát Bátly a szőlőműveléssel kapcsolatban. Szőlőmetszőkések a

mok s általában népies építkezésünk terminológiájában délszláv jövevényszavak mutathatók ki a római kultúrának a nomád életformájú magyarok kulturájába való beillesztésénél erősen közreműködtek a szlávok, akik mint állandóan letelepült nép a Közép- és Aldunánál, valamint a Balkánon a VI—VII. század óta kimutathatók.²⁶

Az ormánsági pásztorok áthajtották állataikat, elsősorban a disznókat makkoltatásra a szlavóniai hegyekbe. Már 1480-ban az Ormánságtól keletre, a Dráva mellett az erdődi várhoz tartozó Disznórév nevű helyet említik,²⁷ ami amellel bizonyít, hogy a Drávától északra lakók itt keltek át állataikkal s ez a migráció nagy történeti multjára is némi fényt vet. Ezzel a Szlavóniába történő vándorlással magyarázhatjuk azt, hogy a déldunántúli és délszláv pásztorművészetben közös elemeket találunk. Az Ormánságban, Somogyban, a Dráva mentének magyar területein olyan fából faragott pásztor ivóedények ismeretesek, amelyek megegyeznek a délszláv *kepcsija* nevű edényekkel. Az egyezést *Bátky* vette észre.²⁸ A hasonlóság oka a pásztorvándorlást figyelembe véve azonnal megvilágosodik előttünk. A pásztorvándorlás révén való származásukat alátámasztja az, hogy a krassószörényi román pásztoroknál is vannak ilyen ivóedények, akik ezt a tárgyat a Balkánról hozták magukkal, épen úgy, mint a magyarok Szlavóniából. Az ormánsági és a krassószörényi pásztorművészetnek tehát közös gyökerei vannak. Ezeknek az ivóedényeknek az elterjedését összevetve a tűzélesztő csövek előfordulásával, azonnal látszik, hogy a Balkán kulturelemei két területen nyomulnak Magyarországról területére: Erdélyen és Szlavónián keresztül. Elterjedésüket pedig nagyon valószínű, hogy elsősorban mozgó pásztornépeknek köszönhetik.

Az ormánsági pásztorok a fenti ivóedények mellett használtak egy *pönyeg*, *pönyeg*, stb. néven ismert ivóedényt is. A pönyeg kanálszerűen kivájt fadarab, amelybe derékszögben hosszú nyelet erősítettek s ezzel merítették maguknak vizet a mezei kutakból. (5. ábra.) *Paljka* néven tökéletesen ugyanezt a formát közli Boszniából *Curcic*.²⁹ Ezeknek a kisebb edényeknek a rokonsága nem jár egyedül. Az ormánsági háztartásban nagy szerepet játszó lopótök-

Néprajzi Múzeumban, Népr. Ért. 1927:112—113, Kalauz a Magyar Nemzeti Múz. Néprajzi Gyűjteményeiben, Bp. 1929. 45., lásd ezenkívül még Györffy véleményét: Magy. Népr. II. 236, 244. — A hetési és göcseji viselet rómaiságának a gondolatát szintén felveti *Bátky*, Földr. Közl. 1918:202.

²⁶ Melich: Honfoglaláskori Magyarország, 76.

²⁷ Csánki: Magyarország tört. földrajza, II. 304.

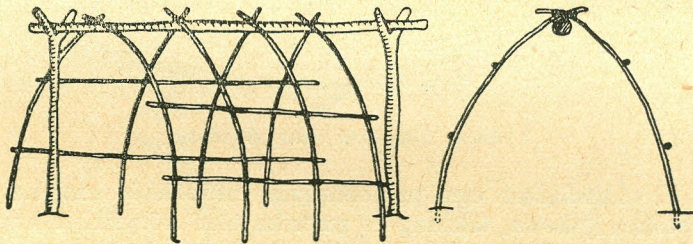
²⁸ *Bátky*: Pásztorivópoharak a Néprajzi Múzeumban. Népr. Ért. 1928:190., *Bátky* közli az ivóedények rajzát is. Az I. t. 2—5. ábráján bemutatott formákhoz hasonlóak vannak az Ormánságban is. A délszláv formákat l. m. *Zbirka jugoslavenskih ornamenta*, Izdaje Etnografski Muzej u Zagrebu, 1931. V.

²⁹ *Curcic*: i. m. VIII. Tábl.

ből (*Lagenaria vulgaris*) készült edények hiány nélkül megtalálhatók a szerb és horvát háztartásokban is.³⁰

A ház és belső életének számtalan balkáni kapcsolata, szinte tökéletes egyezése mellett nem véletlen az sem, hogy a montenegrói primitív csőszkunyhókhoz³¹ hasonló hajlékot használtak a szabadban tanyázó szaporczai lápi emberek is. (6. ábra.)

Igen sokat mond a fonálvetési eljárásnak egy ősi módja. Mielőtt a fonalat a szövőszékre feltekernék „a szövőszék hosszában futó mellékfonalak kereszteződését páronként előre el kell készíteni, hogy a szövőszéken a nyüstök váltogató felemelése által a mellékfonalak közé bedobhassák a belfonalat”.³² A fonálnak ez az elkészítése a pajta két végébe vert szegeken történt. Így szaladt a szövőasszony egyik szegtől a másikig, kezében a fonállal, sokszor félnapokon keresztül. Ezt a fonálvetési eljárást már csak Szaporczán tudták bemutatni,³³ de a „lót-fut, mint a fonálvető” mondás, ame-

6. ábra. Halászkunyhó váza, Szaporcza.

lyet az ide-oda mozgó emberre majdnem mindegyik faluban alkalmaznak, az eljárás emlékét őrzi. Ilyen ősi módon, a pajta vagy más épület falán vetik a fonalat a finnek, románok, ukránok, oroszok, az ormánsági magyarok, a boszniai horvátok és a lettek, akik még népdalaikban is megörökítették a fonálvetésnek ezt az ősi módját.³⁴ A baskiroknál elterjedt magyarhoz hasonló mondás azt igazolja, hogy náluk is így vetették a fonalat.³⁵ Az összefüggés magyarázatára igen megfelelőnek látszik az az elgondolás, hogy egy ősi szláv eljárással van dolgunk, amit a szlávok körül elhelyezkedő népek

³⁰ Mijatovic: Nesto o domacem posudju, Glasnik Ethnografskog Muzeja u Beogradu, Tom. III. 62, L. Schultze: Makedonien, Jena, 1927. 77. Elsőrangú kulturföldrajzi munka!

³¹ Haberlandt: Kulturwissenschaftliche Beiträge, etc. 49.

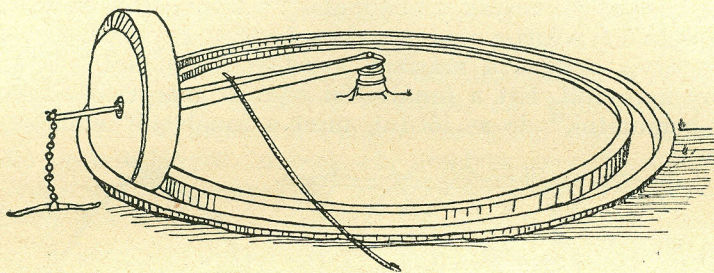
³² Gönyey: Ősi fonálvető eszköz a somogy megyei Szennán, Népr. Ért. 1934:40.

³³ Idevonatkozó fényképeim, általában az itt illusztrációkban be nem mutatott tárgyak, régi konyhák, stb. fényképei a Néprajzi Múzeumban F. 70871—70965., a begyűjtött tárgyi anyag pedig 133757—133794. leltári szám alatt megtalálható s a kutatók rendelkezésére áll.

³⁴ Bielenstein: Die Holzbauten u. Holzgeräte der Letten, II. 396. — Gönyey adatain kívül l. még Curcio: i. m. 63, Moszynski: i. m. 328, Lükő: Moldvai csángók kendermunkája, Népr. Ért. 1934:99.

³⁵ Gönyei: i. m. 43.

átvettek. Az eljárásnak ismeretesnek kellett lenni már a szláv őshazában s azt az elszakadó délszlávok magukkal hozták a Balkánra is. — Az Ormánságban a kender és len feldolgozásával kapcsolatban több jellegzetes, délszláv területekkel közös szerszám bukkan fel. Igen jellemző a kendertiloló primitív háromlábú formája, amelynek analógiáját *Moszynski* közli Zágráb mellől.³⁶ A közösség okára feltétlenül hatással volt az, hogy az ormánsági asszonyok a kész fonállal, szötteseikkel átjártak a horvát falvakba. Kemsei adatok szerint a Papuk hegységből jöttek el horvátok s vették meg a *rokkát* (kitilolt fonalat), a kész vásznat.

7. ábra. Almatörő sotu. Bogdása.

Az Ormánságban egy protoeuráziai műveltség emlékei is kimutathatók a gabona, tökmag és paprika törő *kölyű*vel kapcsolatban. A *kölyű* egy famozsárba beleilleszthető ütőkészülék, amely lábbal való fel-lebillentés által törí a magot. Japántól kezdve a Szunda szigeteken, Sziámon, Kaukázuson keresztül az Alpokig el van terjedve.³⁷ Valószínű, hogy Keletázsiaiában a nagy rizskultúrák területén keletkezett. Ez a protoeuráziai műveltségi elem itt, az Ormánságban egy kozmopolita és egy mediterrán hasonló jellegű kulturelemmel keveredik. Ez a mozsár³⁸ és a függőleges tengely körül köralakú vályuban forgó kő, amelyet az ecetnek való alma öszszezsúzására használnak. Egyetlen példányát Bogdásán találtam meg, ahol *sotu* néven ismerik. (7 ábra.) A mozsarak keletkezési helye az ausztráliai szigetvilágban, az anyajogú kultúrák területén lesz. E kulturák egyik legfontosabb kultureleme a mozsár. Afrikai és európai megjelenésük *E. Meynen* szerint másodlagos kölcsönzés.³⁹ Amint a nagy polinéziai, afrikai, stb. kulturákban a mozsár-

³⁶ Moszynski. i. m. 297.

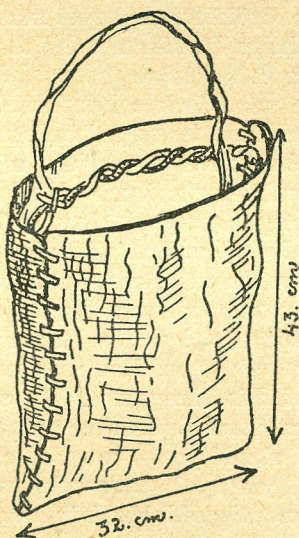
³⁷ Maurizio: Die Geschichte unserer Pflanzennahrung von den Urzeiten bis zur Gegenwart, 282, Buschan: III. Völkerkunde, II. 2. 335.

³⁸ Meringer és Blümner állítását a mozsarak kozmopolita elterjedésére újabban *E. Meynen* kétségbe vonja. *Ethnologica*, Leipzig, 1927. III. 112.

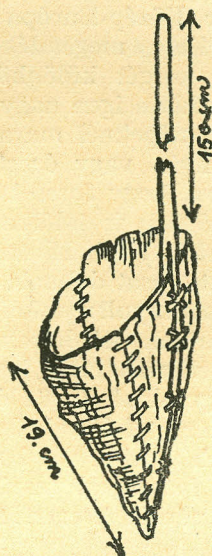
³⁹ *E. Meynen*: Die Verbreitung des Holzmörsers, eine vergleichende Studie. *Ethnologica*, 1927. III. 121. — Hogy a különböző kontinensek népi kulturái között milyen nagy összefüggések és párhuzamok vannak, arra európai vonatkozásban néhány meggyőző példát sorol fel *Loewenthal*, *Alteuropäisch—altozeanisch Parallelen*, Mitt. der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, 1929.

ral való törés asszonyi munka, ugyanígy van nálunk is. Az Ormánságban a kölyűvel is asszonyok dolgoztak. A bogdásai sotuhoz lényegileg hasonló szerszámot közöl Viski a székelvektől és Gőnyey a váci kenderfeldolgozók közül.⁴⁰ Haberlandt pedig Bretagne-ból ismerteti az ormánsági sotunak tökéletesen megfelelő, szintén alma-törésre használt törőkészüléket.⁴¹ Ez a forma római kulturelem s a három törő-zúzó eszköz közül a legfiatalabb az Ormánságban. A három egyforma jellegű szerszám ezen a szűk területen is három nagy kulturkör találkozását mutatja.

Az Ormánság lápi, vízi életet élő embereit a táj által nyújtott anyagok szinte teljesmértékű felhasználása jellemzi. A nagy vizek, mocsarak miatt a lakosság földműveléssel alig foglalkozott s növényi eredetű táplálékait gyűjtögető gazdálkodás formájában szerezte meg. Egyedül a kis Kemse községben körülbelül negyven olyan vadon termő növényt sikerült összegyűjteni (bizonyosan még sokkal több is van), amit az ottaniak legnagyobb részt gyógyszerül, különböző babonás eljárásokra, de állati és emberi táplálékul is felhasználtak. Tavasszal lyukat fúrtak a szilfába, a lyukba csövet illesztettek s kiszívták a fa nedvét. A terület ősi kultúráját pregnán-

8. ábra. Fakéreg kosár: szűkő, Kákics.

9. ábra. Fakéreg ivóedény: sarginya. Zaláta. A keleti Ormánságban pőnyeg, pónyék stb. a neve.

⁴⁰ Népr. Ért. 1932:116, 1927:55.

⁴¹ Buschan: III. Völkerrunde, II. 2. 356. A forma különböző fejlődési fozatokban az egész Mediterrán területen ismeretes. Főleg az olajbogyók összezúzására használják. Nopcsa és Haberlandt szerint az őse római malom típus s a volt római Imperium területén mindenütt megtalálható. Albanien, 135., Kulturwissenschaftliche Beiträge etc. 51. — Mivel Keletázsában hasonló elvű

san jellemzi a fakéregből készült számtalan használati tárgy.⁴² A különböző alakú és rendeltetésű edényeken kívül (*sarginya* 9. ábra, *pónyék*, *tukó*, *szükő*, *szapu*, *merce*, *finak*, *szepet*), a fakéregdudától, a lónyügtől kezdve a csolnakig minden fakéregből készült. Itt még a regös énekek legendáshírű nyírfakéreg-bocskorát néhány évtizeddel ezelőtt lábukon viselték az emberek. Sajnos, a fakéregmunkával kapcsolatos közelebbi összehasonlításra nem nyílik alkalom, mert épen a minket legközelebből érdeklő délszláv anyagot alig ismerjük. *Sirola* egy tanulmányából⁴³ látom, hogy az ormánsághoz hasonló fakéregkürtöt használnak a horvátoknál, de megvan a forma a kárpáti pásztorok, cseremiszek, stb. között is. Az ormánsági gyümölcstartó *szükők* (8 ábra) megegyeznek a székelyföldi, hasonló rendeltetésű *kászukkal*,⁴⁴ a boszniai *vezike*, *suvezike* néven ismert kéregkosarakkal⁴⁵ s északi népek különböző kéregedényeivel. A fakéreg és felhasználása ma elsősorban Északkelet-Európa és Észak-ázsiai népi műveltségi köreiből használatos. Igen nagy mesterei a vogulok, cseremiszek. Ha népi kultúránknak van olyan eleme, amelyik ugor-kori műveltségi képünk emlékét őrzi, akkor a fakéregholmik vagy legalább is a fakéreg felhasználásának eredete bátran visszavezethető a vogul—osztyák—magyar együttélés korába. Valószínű, hogy Közép-Európa népeitől is örököltünk egyet-mást, hiszen már Plinius megemlékezik arról, hogy Itáliában a bükk, hárs, fenyő, stb. kérget különböző edények készítésére használják. A népi kultúrákban igen nagy jelentősége van. Csak a hozzánk közelálló európai népeknél maradványok, megemlítem, hogy a középszerbiai pásztorok nyír- vagy égerfakéreg edényekben forralják a tejet, olyan módon, hogy forró köveket dobnak bele.⁴⁶ Ilyen eljárásokkal az Ormánságban is találkozunk. A beteg jószágoknak úgy melegítik a vizet (Piskó, Vejti, Kisszentmárton), hogy az itatóedénybe meleg követ, téglát, vasat dobnak. A szokás azután mágikus, babonás cselekedetté halványult: piskói adatok szerint, amikor a fiatal jószág-
nak vizet adnak, két-három szem paraszt dobnak a vízbe. A fakéreg ősi felhasználását legjobban bizonyítja az, hogy az ormánsági fakéregcsolnak (a 61 éves adórjasi Kis Kengyeli Péter szerint a lefejtett kérget *hárssal* fűzték össze, az összefűzésekhez mindenütt mohát tettek, ami a víz beszívargását akadályozta meg, a csolnakot vastag faágakkal feszítették szét) európai megszakításokkal Észak-ázsiai népein keresztül az Amur-menti goldokig követhető. Itt

kínai kézimalmok is előfordulnak, a tárgyak eredetének végső gyökerét igen távol kell keresni. Tökéletes kialakulásukat és nagy jelentőségüket azonban Mediterrán-balkáni területen érték el.

⁴² Gunda: Néprajzi képek az Ormánságból, Búvár, 1935. 5. szám. 305.

⁴³ Sirola: Fuckalice etc. 21. Ethnoloska Biblioteka XV. Zagreb.

⁴⁴ Orosz E.: Székelyföldi kászukról, Erdély, 1932:102

⁴⁵ Curcic: Narodno ribarstvo u Bosni i Hercegovini, Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, XXII. 1910:397.

⁴⁶ Trojanovic: Alterthümliche Speisen- u. Getränkebereitung bei den Serben, Archiv f. Anthropologie, XXVII. 248., Buschan: Ill. Völkerkunde, II. 2. 498.

egy ma még kianalizálatlan protoeuráziai kulturkör szerény tárgyi emlékeivel állunk szemben.

3.

A fentiekben vázlatokat és szempontokat ismertettünk egy magyar táj népi kulturájáról készülő nagyobb tanulmányból. Térben és időben messzi kalandoztunk el, de csak így lehetett bizonyítani, hogy egy egyszerű tárgy mennyire őrzi a letűnt népek, távoli földrajzi területek kulturájának egymással való kapcsolatát. Ha a tárgy és jelenség önmagában való vizsgálata mellett tér és időbeli sorsát is keressük, nem sejtett összefüggések bontakoznak ki előttünk. Távol állunk minden romantikus elgondolástól. A tárgyi egyezésekkel nem is népek rokonságát akarjuk bizonyítani, hanem egy haldokló maroknyi nép anyagi műveltségének néhány elemén keresztül kulturák azonosságára, párhuzamára, tér- és időbeli kontinuitására kívántunk rámutatni. — Mindenesetre az eddigiekből is kiviláglik egy tanulság, amit a kiváló magyar ethnológus, *Róheim Géza* után⁴⁷ körülbelül úgy fogalmazhatunk meg, hogy Középkeleteurópa népei tulajdonképpen nem is tudják, hogy kulturájuk révén milyen közel állnak egymáshoz.

A szellemi síkon munkálkodó emberek kötelessége, hogy ezt tudatossá tegyék!

Gunda Béla

⁴⁷ *Róheim* ezekkel a szavakkal fejezi be Magyar néphit és népszokások, Bp. 1925. című könyvét: A nem-céhbeli olvasó pedig azt a tanulságot vonhatja le könyvemből, hogy Európa népei egyáltalán nem tudják, hogy *lelkileg* milyen közel állanak egymáshoz.